

УДК 338.485.339.924

Гуслев А.П.

здобувач,

заступник декана з виховної роботи
факультету міжнародних економічних відносин
та туристичного бізнесу

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ТУРИСТИЧНА ІНДУСТРИЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (ДОКРИЗОВИЙ АНАЛІЗ)

Стаття присвячена аналізу економічної складової туристичної індустрії у світі в умовах глобалізації. В продовження цієї теми визначено вплив інтеграційних процесів на національний розвиток туризму. Центральне місце дослідження становить місце України на туристичній мапі світу та визначення закономірностей розвитку туристичної індустрії в країні.

Ключові слова: туристична індустрія, інтеграційні процеси, глобалізація, міжнародний туризм, туристичні послуги, світове господарство, національна економіка.

Гуслев А.П. ТУРИСТИЧЕСКАЯ ИНДУСТРИЯ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ (ДОКРИЗИСНЫЙ АНАЛИЗ)

Статья посвящена анализу экономической составляющей туристической индустрии в мире в условиях глобализации. В продолжение этой темы определено влияние интеграционных процессов на развитие туризма в Украине. Центральное место исследования занимает место Украины на туристической карте мира и определение закономерностей развития туристической индустрии в стране.

Ключевые слова: туристическая индустрия, интеграционные процессы, глобализация, международный туризм, туристические услуги, мировое хозяйство, национальная экономика.

Guslev A.P. UKRAINIAN TOURISM INDUSTRY IN THE MODERN INTEGRATION PROCESS (PRE-CRISIS ANALYSIS)

The article is devoted to analyze the economic component of the world tourism industry in the context of globalization. We determine the influence of integration processes on national tourism development. The top of the research is Ukraine's place on the world tourist map and determine development regularity of the tourism industry in the country.

Keywords: tourism industry, integration processes, globalization, international tourism, tourist services, world economy, national economy.

Постановка проблеми. Сучасна світова економіка характеризується перевагою сфери послуг над матеріальним виробництвом. Зокрема, туризм є однією із її найприбутковіших і найперспективніших галузей, яка інтенсивно розвивається останнім часом. На частку туризму припадає третина світової торгівлі послугами, 10% світових споживчих витрат і близько 7% світових інвестицій. Розвиток туризму має стимулюючий вплив на інші галузі: транспорт, торгівлю, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів народного споживання тощо. Туризм сприяє розширенню світогосподарських зв'язків, зростанню міжнародної торгівлі товарами і послугами та забезпечує економічне зростання країн.

Виникнення глобального ринку туристичних послуг, інтенсивність процесів інтеграції між туристичними підприємствами і організаціями, які належать різним країнам світу, є особливістю сучасної туристичної сфери [1].

Саме тому розвиток туристичної індустрії в Україні необхідно розглядати в умовах функціонування глобалізаційних та інтеграційних процесів та визначити місце України на туристичній карті світу. Оцінки перспектив туристичної індустрії ще не висвітлювалися з точки зору інституційних процесів функціонування господарства, що робить дослідження більш практичним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питання щодо розвитку міжнародного туризму в умовах глобалізації присвячені численні праці таких українських та зарубіжних вчених, як Александрової А.Ю., Голднера Ч., Гук Н.А., Дубенюк Я.А., Катушонко К.А., Кіфяк В.Ф., Любімової Л.А., Любіцевої О.О., Мальської М.П., Сідорова В.І., Якубовського С.О., Чудновського А.Д., Чорненської Н.В. та ін.

Масштабні суспільні перетворення, які відбуваються в процесі формування єдиного глобалізованого світу, охоплюють усі без винятку аспекти людської активності та визначають переважну більшість сучасних тенденцій соціально-економічного розвитку держав, окремих територій та регіонів, а також обумовлюють конкретні обставини буття цілих націй, верств населення та окремих особистостей. При цьому слід відзначити наявність складних закономірностей та різноспрямованих зв'язків, які виникають в процесі глобалізації між загальносвітовими трансформаціями та локальними перетвореннями, що відбуваються на державному або регіональному рівнях.

Так, за думкою І. Лукінова, визначальними чинниками суспільного розвитку на цей час виступають, з одного боку, масштабні глобалізаційні зрушення, пов'язані із виникненням нового цивілізаційного устрою, а, з іншого боку, локальні науково-технічні, економічні, соціокультурні трансформації, які знаходять прояв у межах окремих територій, країн або регіональних наднаціональних об'єднань. Єдність та протиріччя зазначених тенденцій суспільного розвитку, з точки зору І. Лукінова, являють собою справжнє підґрунтя сучасних загальносвітових трансформацій. Наявність такого роду складних зв'язків та закономірностей, які одночасно проявляються на глобальному та локальному рівнях, суттєво ускладнює вирішення численних проблем та завдань, що безперервно виникають перед людською спільнотою в ході глобалізаційних процесів [2].

О. Білорус, Д. Лук'яненко та ін. з цього приводу наполягають на обов'язковій необхідності формування комплексного підходу щодо визначення сучасних тенденцій суспільного розвитку, відповідно до якого, наприклад, переважну більшість локальних соціально-економічних, екологічних, науково-технічних та ін.

проблем, що виникають на рівні окремих територій або держав, слід розглядати тільки у контексті та у тісному зв'язку із глобальними світовими трансформаціями [2].

Також, в поглядах представників пізнього неолібералізму (Б. Балаш та ін.) проблеми міждержавної інтеграції розглядалися насамперед у площині міри припустимого державного втручання у регулювання ринкових відносин в тому числі у туристичній сфері [3].

Постановка завдання. На основі вищезгаданих тез можемо сконцентрувати своє дослідження на поглибленні теоретико-методичних знань щодо розвитку туристичної індустрії України у контексті міжнародного туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою здійснення повного і комплексного аналізу розвитку міжнародного туризму в контексті інтеграційних процесів з'являється необхідність дослідження інтеграції ринків туристичних послуг у світі, для чого застосовують статистику туристичних прибутку і витрат, яка містить вартісні оцінки туризму. Вимір місця міжнародного туризму у світовому, регіональному або національному господарстві визначають за допомогою співвідношення об'єму прибутку від міжнародного туризму з розміром світового, регіонального ВВП або ВВП країни. Також для цього аналізу розглядають значення частки туристичних надходжень в експорті, частки зайнятого населення у сфері туризму, надходження туризму на душу населення, витрати на туризм на душу населення, співвідношення сальдо туристичного, торгового та платіжного балансів тощо.

За даними Всесвітньої Туристичної Організації (ЮНВТО), у 2009 р. світовий дохід від міжнародного туризму склав 851 млн. дол., а у 2013 р. виріс до 1,2 трлн. дол. Що вказує на позитивну тенденцію у розвитку міжнародного туризму [4]. Також збільшується кількість туристичних в'їздів (табл. 1). Як свідчать дані таблиці, за винятком початку економічної кризи, у світі спостерігається тенденція зростання туристичних потоків.

Таблиця 1

Туристичні в'їзди у світі за роками

Роки	Туристичні в'їзди (млн.) (частка до попереднього року)
2009	882 (-3,8%)
2010	939 (6,5%)
2011	990 (4,4%)
2012	1035 (4%)
2013	1087 (5%)

Джерело: Складено автором за даними [4]

Країни, як правило, за пріоритетний напрямок діяльності вважають в'їзний туризм, оскільки з ним пов'язані значні надходження валюти до країни та мультиплікативний ефект для розвитку економіки і пов'язаний з цим розвиток туристичної інфраструктури. Кількість міжнародних туристичних прибутків у 2011 р. збільшилась на 4,4% і склала 990 млн. у порівнянні з 939 млн. у 2010 р [5]. У 2012 р. кількість міжнародних туристів збільшилась на 4% (135 млн.) у порівнянні з 2011 р. [5]. У 2013 р. темпи зростання продовжились і досягли 5%. Найбільші темпи зростання продемонструвала Азія (на 6%), Африка (на 6%) і Європа (на 5%). В Азії найпопулярнішим напрямком залишається регіон Північно-Східної Азії (ПСА). У Європі все популярнішими стають Східні регіони. Туризм у країнах ЦСЄ збільшився на 7% [5].

Також важливим є побачити динаміку частки прибутку від міжнародного туризму у світі у ВВП (табл. 2).

Таблиця 2

Частка прибутку від міжнародного туризму у світі у ВВП за роками

Роки	МТ (дол. США)	ВВП (дол. США)
2009	62,25 млн.	851 млн.
2010	76,2 млн.	928 млн.
2011	69,9 млн.	1,042 трлн.
2012	83,2 млн.	1075 трлн.
2013	85,5 млн.	1118 трлн.

Джерело: Складено автором за даними [4, 8]

Графічне зображення динаміки зміни частки прибутку від міжнародного туризму у ВВП світової економіки за роками зображено на рисунку 1.

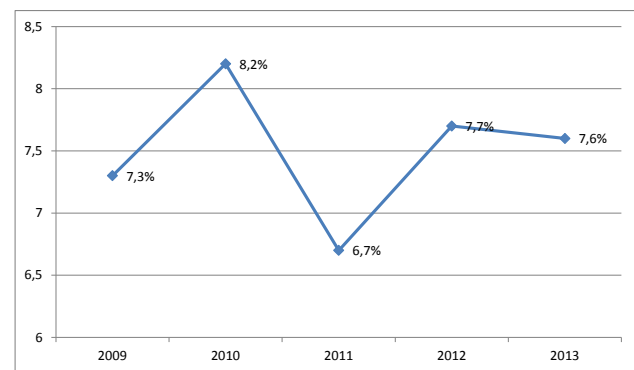

Рис. 1. Динаміка зміни частки доходів від міжнародного туризму у ВВП у світі за роками [4, 8]

Аналіз даних таблиць показав, що на ринку міжнародного туризму у світі існує позитивна тенденція до збільшення туристичних потоків (кількість міжнародних прибутків у 2013 р. збільшилась на 5% порівняно з 2012 р.) та прибутку від міжнародних прибутків (у 2013 збільшився на 2,7% відповідно до 2013 р.) [5, 6]. Частка доходу від міжнародного туризму у світовому ВВП у середньому коливається навколо 7,5% за останні п'ять років. У реальному вираженні сума прибутку від міжнародного туризму (скоригована з урахуванням коливань курсу валют та інфляції) зросла на 5%, а обсяг прибутків – майже на 7%, що свідчить про тісний взаємозв'язок між обома показниками і підтверджує, що в період відновлення обсягу мають тенденцію відновлюватися швидше ніж надходження [6].

Регіональний розподіл міжнародних туристичних потоків в основному склався давно. На світовому ринку туризму значно виділяються Європейський і Американський туристичні макрорегіони. Серед країн, які приймають туристів, виділяються Франція, США, Італія, Іспанія, Китай, КНР. Однак, в останні часи збільшуються потоки туристів до країн, які розвиваються, а також у постсоціалістичні країни. Розвинені країни здійснюють масштабні інвестиції у туристичну інфраструктуру країн, що розвиваються. Проте за даними Всесвітнього банку, близько половини всього прибутку від туризму надходить з країн, що розвиваються, до розвинених країн. Це пов'язано з тим, що в індустрії туризму багатьох країн домінують іноземні фірми, які направляють більшу частину своїх прибутків на батьківщину. Отже, якщо

розвинені країни експлуатували сировинні та трудові ресурси країн, що розвиваються, то тепер вони перейшли до експлуатації їх туристичних ресурсів [7].

Під час аналізу робіт західних науковців наявним є те, що вони підкреслюють факт зародження туризму саме у Європі, і цей континент до цього часу є провідним на ринку туристичних послуг. ЄС – це кращий приклад того, як державна політика стимулює розвиток туристичної сфери (з 2002 р. стало можливим здійснювати туристичні подорожі всередині цього об'єднання без віз) [6].

Розглянемо динаміку розвитку туристичної діяльності у Європі (2006-2013 рр.)

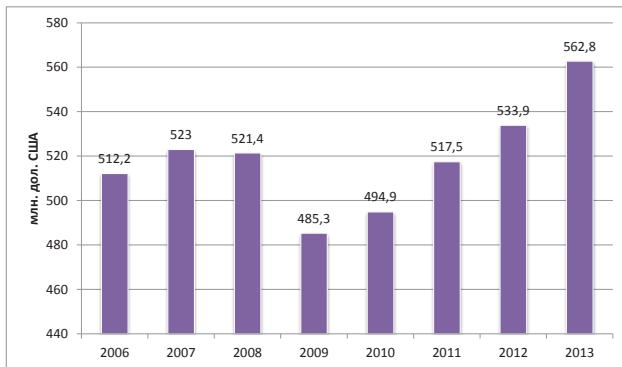

Рис. 2. Динаміка прибутку Європи від іноземних туристів [6, 8]

Проаналізувавши дані, які наочно зображені на рисунку 2, можна побачити, що до 2008 року, розвиток міжнародного туризму у регіоні був стабільним. На сучасному етапі у розвитку міжнародного туризму в Європейському регіоні спостерігаються серйозні проблеми, які пов'язані з наслідками світової економічної кризи та нестабільністю політичної ситуації у світі. У 2009 р. розмір прибутку від міжнародного туризму у світі зменшився на 11,5 млн. дол. США, але вже з 2010 р. прибуток знову почав зростати. Тобто, аналізуючи статистичні дані, можна зробити висновок, що туризм є потрібною сферою економічної діяльності в Європейському регіоні. Частка Європи у світовому туризмі у 2011-2013 рр. склала 50%, що свідчить про тенденцію до спаду порівняно з 2000 р., коли вона складала 58% [8].

Згідно з даними випуску «Барометра міжнародного туризму» ЮНВТО, у 2011-2013 рр. позитивні темпи зростання спостерігалися у всіх регіонах світу, за винятком Близького Сходу і Північної Африки, що можна пояснити політичною нестабільністю. Лідерами за темпами зростання стали Південна Америка і Південна Азія (+15% кожна), за ними ідуть країни південніше Сахари (+13%) і Центральна та Східна Європа (+12%) [9].

Темпи зростання Азіатсько-Тихоокеанського регіону – одні найвищих у 2010 р., у 2011-2013 рр. дещо сповільнилися (+6%), хоча їх слід розглядати на тлі дуже хороших результатів за попередні роки. Більш високими у порівнянні з очікуваними виявилися результати Європи (+6%), зумовлені відновленням туристичної активності в Центральній і Східній Європі і тимчасовим перерозподілом туристичних потоків у напрямку Південної і Середземноморської Європи у зв'язку з подіями в Північній Африці (-9%) і на Близькому Сході (-10%). Темпи зростання Американського регіону (+5%) відповідали середньосвітовим, при цьому хороші результати продемонстрували країни Південної Америки і Карибського басейну,

але значно нижчі – країни Північної та Центральної Америки [6, 9].

Отже, можна констатувати, що на даному етапі розвитку світового господарства спостерігається тенденція посилення інтеграційних процесів, у тому числі у сфері туристичних послуг. Такий стан обумовлений, насамперед, динамічністю і непередбаченістю ринку туристичних послуг.

Зростання потреби в удосконаленні та уніфікації існуючих норм і стандартів у сфері туризму спонукає національні, регіональні, місцеві органи влади, а також підприємства і організації з туристичної сфери до об'єднання зусиль шляхом складання договорів і угод про міжнародне співробітництво.

Необхідність інтеграції України у світове господарство і розвитку її міжнародних економічних відносин впливає з потреб використання в національній системі відтворення міжнародного поділу праці для прискорення ринкових перетворень економіки з метою розвитку країни і зростання багатства суспільства. Така необхідність спрямована на формування ефективної структури економіки країни. Нарешті розвиток зовнішньоекономічних відносин відкриває додаткові можливості для створення належних умов щодо задоволення життєвих потреб народу України [10].

За оцінками експертів на сучасному етапі туристична галузь в Україні є п'ятою за значенням складовою поповнення бюджету. Але за даними рейтингу Всесвітнього Економічного Форуму (WEF) під назвою «Travel and Tourism Competitiveness Index» (Рейтинг конкурентоспроможності туристичного сектору) Україна у 2013 р. посіла 76 місце (всього в рейтингу брали участь 140 країн світу). Для порівняння: у 2011 р. Україна займала 85-е місце, тобто за 2 роки країна піднялась в цьому рейтингу на 9 позицій [8, 11].

На українському ринку туристичних послуг найбільш розповсюдженими видами об'єднань підприємств є такі: підприємство розміщення і харчування; туроператор і транспортне підприємство; засіб розміщення, підприємство харчування і страхова компанія; засіб розміщення і торговельно-розважальний комплекс; засіб розміщення і оздоровчий комплекс [11].

Інтеграція ринків туристичних послуг відображається, насамперед, у збільшенні туристичних потоків як до країни, так і за її межі. Протягом 2013 року Україну відвідали 23,01 млн. в'їзних туристів, що на 7,47% або на 1,6 млн. осіб більше, ніж у 2012 році [11, 12]. Тобто в Україні є наявною позитивна тенденція зі зростання кількості туристів.

В Україні наочною є позитивна тенденція зростання прибутку від туристів, які в'їжджають, але в Україні туристи витрачають менше грошей, ніж в інших країнах Центрально-Східної Європи.

Зростання обсягів в'їзного потоку протягом 2012 р. відбулося за рахунок зростання числа поїздок з культурною та релігійною метою, з метою спортивного обміну (відвідування кубку Євро-2012, який проводився у трьох містах України) [12].

У просторовій структурі в'їзного туризму переважну більшість складає потік з країн СНД – 78% (насамперед, із Росії, Молдови, Білорусі). Туристи з ЄС створюють 17%, а туристи решти країн світу – 5% у загальному обсязі туристів. Така тенденція спостерігається протягом останніх років. З даних таблиці 3 зрозуміло, що просторова структура в'їзного туризму в країні не є стабільною. Кількість туристів, що в'їжджають з країн ЄС у 2012 році зменшилась на 1,2 млн. осіб порівняно з 2011 роком. Це зменшення відбулося, в основному, за рахунок зменшення кількості подорожуючих з наступних країн: Польщі (на

18% або на 316 тис. осіб), Словаччини (на 15,5% або майже на 88 тис. осіб), Угорщини (на 14% або майже на 120 тис. осіб). У 2013 р. вже спостерігається збільшення потоку туристів з ЄС на 701221 особу. Позитивні тенденції щодо турпотоку до України виявилися у наступних країнах: Данії (турпотік збільшився на 62% або майже на 8 тис. осіб), Німеччини (на 18% або на 42 тис. осіб), Великобританії (на 21% або на 14 тис. осіб) [11, 12].

Таблиця 3

Просторова структура в'їзного туризму до України

	Кількість в'їжджаючих туристів, млн.	Кількість туристів з ЄС, млн.	Кількість туристів з СНД, млн.	Кількість туристів з інших країн світу, млн.
2008	25449078	7380232,6	17559863,8	508981,56
2009	20798342	5199586	14766822	415967
2010	21203327	5300000	15400000	503327
2011	21415296	4694250	16139068	581978
2012	23012823	3494135	17975130	1543558
2013	24665809	4195356	19372641	1097812
Частка 2013/2012		17%	78%	5%

Джерело: розраховано автором за даними [12]

Протягом 2008-2013 рр. із країн СНД спостерігалася стабільна тенденція зростання потоку. У 2012-2013 рр. зростання в'їзного турпотоку з країн СНД відбулося на 3% або на 1,8 млн. і на 1,4 млн. відповідно. Але в основному це відбулося за рахунок збільшення кількості подорожуючих з наступних країн: Азербайджану (на 18% або на 16 тис. осіб), Білорусі (на 17% або на 447,7 тис. осіб), Узбекистану (на 31% або на 44,3 тис. осіб), Росії (на 5,6% або на 508,2 тис. осіб) [10, 12].

Основними формами організації іноземного туризму у 2013 р. залишаються приватні подорожі (понад 2/3–74%) разом зі значною часткою подорожей з метою культурного, спортивного і релігійного обміну (23,7%) та організаційного туризму (2%). Частка ділового туризму скоротилася майже у 2 рази порівняно з 2012 р. і склала 2%. Поїздки з приватною метою збільшилися на 1,5%. Найбільше збільшення туристів з приватною метою було з країн-сусідів: Білорусі (на 8% або майже на 200 тис. осіб), Росії (8,2% або на 930 тис. осіб) [12].

Протягом 2011-2013 років спостерігається тенденція скорочення обсягів організованого туризму: у 2012 і 2013 рр. – на 48%, що можна вважати негативною тенденцією та пояснити наслідком сплеску цього показника у 2012 р. у зв'язку з проведенням Євро-2012.

Найбільше падіння турпотоку спостерігається з таких країн: Білорусі (на 5,6% або на 140 тис. осіб), Канади (на 50% або майже на 3 тис. осіб), Польщі (на 59% або на 81 тис. осіб), Росії (на 30% або на 145,3 тис. осіб), США (на 38% або на 16,8 тис. осіб) [12].

Поїздки зі службовою метою протягом 2011-2013 рр. зменшувалися відповідно на 45% і

52%. Найбільше падіння турпотоків спостерігається з таких країн: Німеччини (на 55% або на 13 тис. осіб), Білорусі (на 48% або на 15,8 тис. осіб), Росії (на 36% або на 60,8 тис. осіб) [11].

Отже, можна зробити висновок, що структура в'їзного туризму в Україні не є стабільною і залежить від політичних, міжнародних економічних відносин, спортивних та інших подій.

Як свідчать дані таблиці 4, у середньому значимість туризму в національній економіці України від доходів від туристів, які в'їжджають по країнах СНД є вищою, ніж по іншим регіонам.

У 2013 році обсяг платежів від сфери туризму до бюджетів усіх рівнів збільшився порівняно з 2012 роком майже на 13% і перевищив 1,59 млрд гривень. Зокрема, на 8,6% виросли надходження від туристичного збору – 41,7 млн гривень. З 2010 року в туристичній галузі України зростання платежів до бюджету склало більше 66% (у 2010 році платежі від сфери туризму в Україні склали 957 млн гривень) [12].

Найбільш сприятливим у напрямку фінансування сфери туризму в Україні був 2008 р., оскільки державним бюджетом була передбачена найбільша сума коштів для фінансування галузі. У наступні роки (2009-2013 рр.) сума коштів була зменшена майже в 10 разів: на фінансову підтримку створення умов безпеки туристів і розбудови туристичної інфраструктури з 4800 тис. грн. у 2008 р. до 432 тис. грн. у 2013р., на фінансову підтримку розвитку туризму з 20,29 млн. грн. до 1,83 млн. грн. відповідно. Одночасно з цим кошти на прикладні розробки у сфері розвитку культури та туризму залишалися майже незмінними в період 2008-2010 рр. (у середньому на рівні 7,5 млн. грн.), однак у 2012 р. їх сума також була зменшена майже в 10 разів (861 тис. грн.). Слід також зазначити, що в ці роки бюджетом не було передбачено створення жодних спеціальних фондів для фінансування сфери туризму [11, 12].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи проаналізовані дані слід пам'ятати про ситуацію в країні, яка склалася протягом 2014 року. Незважаючи на це, закономірності розвитку туризму протягом 2006-2013 років мають актуальне та важливе значення для розвитку країни. У 2014 році Державне агентство України з туризму та курортів завершили розробку Державної цільової програми розвитку туризму та курортів до 2022 року. Основним показником ефективності програми є збільшення у два рази в'їзного туристичного потоку. Передбачається, що кількість іноземних туристів, які відвідують Україну, до 2022 року досягне 50 мільйонів осіб на рік. Кількість робочих місць в українській індустрії туризму збільшиться в 2,5 рази і ця цифра сягне 1 мільйона працюючих. Ці дані мають трансформуватися відносно до сучасних реалій, але туризм – це одна із ключових сфер господарювання країни, що сприяє соціально-економічному розвитку України.

Таблиця 4

Частка прибутків країни від прибутків із регіону у ВВП країни

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
СНД	0,038	0,033	0,032	0,026	0,024	0,033	0,041	0,038	0,034
ЄС	0,024	0,02	0,021	0,02	0,023	0,026	0,023	0,022	0,022
Інші країни	0,019	0,018	0,017	0,017	0,019	0,023	0,022	0,024	0,021

Джерело: розраховано автором за даними [11, 12]

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Щелкунова М.С. Міжнародний туризм у системі світового господарства: регіональний аспект : тези доповідей / М.С. Щелкунова. – Х.: Харківський національний університет, 2011. – С. 305–308.
2. Либман А. Модели экономической интеграции: мировой и постсоветский опыт: авт. дисс. на соиск. степ. докт. эк. наук. / А. Либман. – М.: 2009. – 391 с.
3. Воскресенский В.Ю. Международный туризм: учебное пособие для вузов / В.Ю. Вознесенский. – К. ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 255 с.
4. UNWTO Compendium of Tourism Statistics and data files [Електронний ресурс] // World Tourism Organization / Yearbook of Tourism Statistics. – 2008-2013. – Режим доступу : <http://statistics.unwto.org/publication/compendium-tourism-statistics-2014-edition>.
5. Travel and tourism impact 2013 [Електронний ресурс] / WTTC. – 2013. – Режим доступу : http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/world2012.pdf.
6. Yeats A. Does Mercosur's Trade Performens Raise Concerns About the Effects of Regional Trade Arrangements? : policy research working paper / A. Yeats. – Washington, the World Bank, 1729. – 39 p.
7. Все о туризме. Туристическая библиотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourlib.net>.
8. Всесвітній економічний форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/>
9. ЮНВТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unwto.org>.
10. Туристична палата України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourpalata.org.ua/>.
11. Сайт державної служби туризму та курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua>.
12. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua